VRŠNJAČKO NASILJE I MENTALNO ZDRAVLJE

Olivera Aleksić Hil, Marko Kalanj

Institut za mentalno zdravlje, Beograd

Apstrakt: U radu je dat pregled novijih nalaza iz više velikih studija praćenja i meta-analiza vezanih za dugoročne posledice vršnjačkog nasilja po mentalno zdravlje. Izloženost vršnjačkom nasilju povezana je sa rizikom za razvoj različitih psihijatrijskih poremećaja, u prvom redu anksioznih i depresivnih, kao i sa javljanjem suicidalne ideacije i ponašanja, nezavisno od drugih faktora rizika, pri čemu najgore ishode za mentalno zdravlje imaju osobe koje spadaju u kategoriju žrtava/nasilnika. Pored ovoga, dat je pregled novijih podataka iz naše sredine o korišćenju digitalne tehnologije, rizicima i zastupljenosti digitalnog nasilja među decom. Korišćenje digitalnih tehnologija je uopšte široko rasprostranjeno među decom i mladima, a sa uzrastom raste učestalost korišćenja, pa tako i stepen izloženosti digitalnom nasilju – od trećine učenika u mlađim razredima osnovne škole do dve trećine učenika srednje škole. Nepovoljne posledice digitalnog vršnjačkog nasilja po mentalno zdravlje se mogu uporediti sa posledicama klasičnih, tradicionalnih oblika nasilja, a između ove dve kategorije vršnjačkog nasilja postoji značajan stepen preklapanja.

Ključne reči: *vršnjačko nasilje, digitalno nasilje, školsko nasilje*

Uvod

Vršnjačko nasilje je u poslednje vreme ozbiljna tema koja zaokuplja pažnju stručnjaka različitih profila: učitelja, nastavnika, psihologa, sociologa, pedagoga. U ovom radu, daćemo pregled novijih nalaza vezanih za vršnjačko nasilje sa fokusom na dugoročne posledice po mentalno zdravlje. Poseban osvrt bi bio na nalaze vezane za nove, digitalne oblike vršnjačkog nasilja i njihove veze sa klasičnim tradicionalnim oblicima.

Pre pregleda empirijskih nalaza, navedimo, radi podsećanja, neke teorijske odrednice. Prema jednoj definiciji, nasilništvo (siledžijstvo, engl. *bullying*) predstavlja takav oblik agresivnog ponašanja kojem je žrtva više puta izlagana i gde postoji nesrazmera moći (počinilac je jači pojedinac ili grupa) [1]. Naravno, u literaturi se mogu naći mnoge druge definicije; opsežan pregled definicija i terminoloških teškoća, uključujući i teškoće sa prevodom samog engleskog termina *bullying* daje Popadić [2]. Ograničićemo se na to da iz pregleda pomenutog autora navedemo neka razmatranja o tome šta sve nije vršnjačko nasilje, usled čestih pogrešnih koncepcija o tome. Antisocijalno ponašanje nije isto što i nasilje, ono predstavlja širu kategoriju, kojoj pripada i nasilje, ali ne samo nasilje, već i ceo spektar manje ili više ozbiljnih formi ponašanja, koje su u suprotnosti sa prihvaćenim društvenim normama ili su štetna po društvo. Bavljenje borbenim sportovima takođe ne predstavlja nasilje, jer su u tom slučaju postupci koji bi inače bili označeni kao agresivni – dozvoljeni ili intrinzični samoj igri. Tuča kao igra, u formi prividnog sukoba, tj. rvanja, koškanja, nadmetanja i sl., se od agresivnih postupaka razlikuje tako što je učesnicima zabavna, rado učestvuju u njoj, i često zahteva pravila ili saradnju. Igranje nasilnih video-igara ne predstavlja nasilje, jer se nasiljem smatra nanošenje štete drugom živom biću, a ne igrački ili imaginarnom liku. Predrasude same po sebi nisu nasilje, ali diskriminacija kao njihov rezultat jeste. Konflikt, kao neslaganje u ciljevima, takođe sam po sebi ne podrazumeva nasilje, i pogrešno je smatrati da deca ulaze u konflikt zato što su agresivnija [2].

Akteri nasilništva se dele na žrtve, nasilnike, žrtve/nasilnike i posmatrače. Žrtve su obično fizički slabija, preosetljiva, anksiozna, bojažljiva, povučena deca, koja su nesigurna, neasertivna i na napad reaguju plačem i povlačenjem. Često imaju neki nedostatak (fizičko oštećenje, mucanje, gojaznost...), ali ono najčešće nije uzrok, nego samo zgodan povod za nasilnike. [1,3]. Što se tiče nasilnika, mitovi o profilu tipičnog nasilnika podrazumevaju da je u pitanju slab učenik, neomiljen u razredu, sa osećanjem manje vrednosti. Empirijski potvrđene karakteristike su, međutim, da se nasilnik često odlikuje time da je fizički jači i spretniji od vršnjaka, da ima potrebu za dominacijom nad vršnjacima i da izgleda čvrsto, razdražljiv je, agresivan prema odraslima i teško podnosi neuspeh. Bez razvijene je empatije, i sklon da tuđe ponašanje vidi kao provokativno. Uloge kako žrtve, tako i nasilnika, su relativno stabilne tokom vremena [1,3]. Do relativno skorijeg vremena i istraživanja, manje upadljiva i prepoznata kategorija bili su žrtve-nasilnici (engl. *victim bully*), odnosno deca koja su

“provokativne”/“agresivne” žrtve nasilja. Oni su primarno agresivni, a svojim ponašanjem ili neuklapanjem u grupu izazivaju grupu ili njen deo protiv sebe, te tako postaju žrtve jačih od sebe, a nasilni prema slabijima od sebe. Njihove druge tipične karakteristike podrazumevaju kombinaciju anksioznosti i agresivnosti, i sklonost reaktivnoj agresiji, te su nemirni, iritabilni i lako ih je isprovocirati. Obično su manje socijalno popularni nego nasilnici i češće potiču iz disfunkcionalnih porodica, i imaju ranije javljanje emocionalnih i ponašajnih problema nego nasilnici [3]. Posmatrači nasilja mogu imati pozitivan stav prema nasilju, u kom slučaju se dele na sledbenike, koji se priključuju nasilniku u zlostavljanju, potom podržavaoce, koji pružaju podršku nasilniku ali ne učestvuju sami u nasilnim delima, kao i pasivne podržavaoce, kojima se sviđa nasilje ali ne pokazuju otvorenu podršku. Pored ovoga, mogu imati i negativan stav prema nasilju, kada govorimo o potencijalnim zaštitnicima, koji ne odobravaju nasilje ali ništa ne preduzimaju, i o zaštitnicima, koji aktivno pokušavaju da zaustave nasilje. Međutim, empirijska evidencija pokazuje da većina dece ne čini ništa da zaustavi nasilje kojem prisustvuje [3].

Vršnjačko nasilje i kasniji ishodi za mentalno zdravlje

Uticaj uključenosti u vršnjačko nasilje u zavisnosti od uloge (nasilnik, žrtva, ili žrtva/nasilnik) i njene stabilnosti ispitivan je u britanskoj ALSPAC (*Avon Longitudinal Study of Parents and Children*) studiji praćenja [4]. U navedenoj studiji, u uzorku od ukupno 4101 dece, procenjivana je uključenost u nasilništvo u osnovnoj (na uzrastu od 10 godina) i srednjoj školi (na uzrastu od 13 godina), a status mentalnog zdravlja je procenjivan na uzrastu od 18 godina, uz kontrolisanje velikog broja potencijalno pridruženih varijabli. Deca – žrtve nasilja i žrtve/nasilnici imala su povećan rizik za razvoj depresivnih i psihotičnih poremećaja u adolescenciji. Žrtve nasilja imale su povećan rizik za razvoj anksioznih poremećaja, dok žrtve/nasilnici nisu, ali su, sa druge strane, imali veću verovatnoću za javljanje impulsivnih ponašanja. Pronađeno je i da je uloga žrtve i žrtve/nasilnika relativno stabilna, ali da konstantnost i učestalost izloženosti nasilju ne utiču na verovatnoću javljanja problema mentalnog zdravlja [4].

Američka GSMS (*Grand Smoky Mountains Study*) studija praćenja [5] uključila je grupe dece na početnom uzrastu od 9, 11 i 13 godina, uz godišnje procene izloženosti vršnjačkom nasilju i zlostavljanju od strane odraslih do uzrasta od 16 godina, i psihijatrijske procene do perioda od 10 godina od uključivanja u studiju. Nalazi studije govore da vršnjako zlostavljanje u detinjstvu, bez obzira na ulogu (samo žrtva ili žrtva/nasilnik) povećava rizik za anksiozne i depresivne tegobe, samopovređivanje i suicidalnost u adolescenciji. Naročito upečatljiv nalaz je da se, kada se porede efekti zlostavljanja od strane vršnjaka i od strane odraslih, ispostavlja da deca koja su zlostavljana samo od strane vršnjaka imaju oko dva puta veći rizik za razvijanje problema mentalnog zdravlja u adolescenciji od dece koja su zlostavljana samo od strane

odraslih [5]. Kada se razmatraju ishodi posle adolescencije, podaci iz GSMS studije praćenja pokazali su i da deca iz kategorije žrtava/nasilnika imaju najgore ishode na više polja u odraslom dobu: povećanu verovatnoću za razvoj somatskih ili psihijatrijskih bolesti (oko 6 puta), teškoće sa obrazovanjem, zaposlenjem i formiranjem stabilnih socijalnih relacija. Sa druge strane, "čisti" nasilnici nisu imali povišen rizik za nepovoljne ishode u odraslom dobu, nakon kontrole drugih faktora rizika [6]. Glavni zaključak autora uključenih u obe prethodno navedene studije praćenja je da je vršnjako zlostavljanje u detinjstvu marker za aktuelni i budući rizik za psihopatološka ispoljavanja, nezavisno od prethodno postojećih bihejvioralnih i emocionalnih problema, kao i od stabilnosti viktimizacije [5].

U odnosu na ozbiljna psihopatološka ispoljavanja značajni su i rezultati meta-analize koja se bavila nasilništvom i rizikom za suicidalnu ideaciju i pokušaje suicida kod učenika osnovnih i srednjih škola iz zdrave populacije [7]. Analiza je obuhvatila 22 studije, u čije uzorke su bili uključeni deca i adolescenti bez drugih predispozicija za suicidalnost (kao što su psihijatrijski komorbiditet, zloupotreba supstanci i dr.). Glavni nalazi su da žrtve tradicionalnih, klasičnih oblika nasilja imaju oko 2 puta veću verovatnoću da planiraju i/ili izvrše pokušaj suicida i 1,7 puta veću verovatnoću da izvrše pokušaj suicida koji zahteva ozbiljnije medicinsko zbrinjavanje. Pored ovoga, dobijeno je da nasilnici takođe imaju, blag, povećan rizik za suicidalnu ideaciju [7].

Digitalno vršnjačko nasilje i mentalno zdravlje

Digitalno ili elektronsko nasilje (engl. *cyberbullying*) je korišćenje digitalne tehnologije (interneta i mobilnih telefona) sa ciljem da se druga osoba uznemiri, ponizi i da joj se nanese šteta. Osim ovih termina, u literaturi se sreću i termini nasilje na internetu, sajber nasilje, maltretiranje u digitalnom svetu i drugi. [8].

Bez obzira na to što za većinu onlajn servisa postoji formalno propisana donja uzrasna granica (npr. 13 godina za Facebook, Instagram, Twitter, Snapchat, Viber), značajan broj dece počinje da ih koristi i na znatno mlađem uzrastu, te je tako pokazano da čak polovina dece uzrasta od 10 godina ima profil na nekoj od društvenih mreža (najčešće na Facebook-u) [8].

U skorije objavljenom obimnom istraživanju o korišćenju digitalne tehnologije, rizicima i zastupljenosti digitalnog nasilja, koje je obuhvatilo 3768 učenika iz 34 osnovne i srednje škole, autori Popadić i Kuzmanović [9] iznose podatke koji ukazuju da se sa uzrastom učenika povećava učestalost korišćenja interneta, posledično i broj učenika koji su izloženi digitalnom nasilju. Mlađe generacije na sve ranijem uzrastu pristupaju internetu – prosečan učenik 4. razreda osnovne škole je prvi put pristupio internetu u 7. godini života, stariji osnovnoškolac u 11. godini, a srednjoškolac u 13. godini, pri čemu velika većina i srednjoškolaca (92%) i starijih osnovaca (88%) ima profil na nekoj društvenoj mreži. Sa uzrastom raste učestalost digitalnog nasilja. U periodu od godinu dana unazad od ispitivanja, četvrtina učenika 4. razreda

osnovne škole je bar jednom bila izložena digitalnom nasilju. Što se tiče starijih osnovaca, taj iznos je oko trećine, a u slučaju srednjoškolaca raste na dve trećine. Iako u pogledu ugrožavanja preko interneta i preko mobilnog telefona nema upadljivih razlika, neke ipak postoje, te sa porastom uzrasta ugrožavanje putem interneta postaje zastupljenije. Istovremeno, sa povećanjem uzrasta smanjuje se izloženost klasičnim oblicima nasilja. Pored ovoga, nalaz studije je da postoji značajna povezanost između digitalne viktimizacije i digitalnog nasilništva: učenici koji su žrtve digitalnog nasilja češće su i sami nasilnici [9].

U odnosu na različite varijable povezane sa digitalnim nasilništvom, prikazaćemo rezultate meta-analize koja je obuhvatila 131 studiju i koja se bavila korelatima digitalnog nasilništva, grupisanim u tri kategorije – faktori rizika, protektivni faktori i ishodi [10]. Kao najjači prediktor digitalnog nasilništva, pokazala se prethodna izloženost digitalnom nasilju, kao što je prethodno dobijeno u studiji na našoj populaciji. Pored ovoga, klasično nasilništvo i normativni stavovi o nasilju pokazali su se kao prediktori digitalnog nasilništva na nivou umerene veličine efekta. U odnosu na digitalnu viktimizaciju, kao najjači prediktor pokazala se klasična, tradicionalna viktimizacija. Kao protektivni faktori, pokazali su se školska bezbednost i atmosfera, socijalna inteligencija, i roditeljski nadzor nad upotrebom digitalnih tehnologija, sa malom veličinom efekta, dok se roditeljska kontrola (u smislu davanja dozvole/zabrane) nad upotrebom digitalnih tehnologija nije pokazala kao značajan protektivni faktor. Što se tiče ishoda, u smislu problema mentalnog zdravlja, sa digitalnim nasilništvom je umereno bila povezana zloupotreba alkohola i drugih supstanci, dok su depresija i anksioznost imale značajnu povezanost, ali niskog intenziteta. Sa digitalnom viktimizacijom su, na nivou umerene ka jakoj veličini efekta, bili povezani suicidalna ideacija, stres, anksioznost i depresija. [10].

U ranije navedenoj meta-analizi studija na zdravoj populaciji, dobijeno je da žrtve digitalnog nasilja imaju oko 3 puta veću verovatnoću da planiraju pokušaj suicida i/ili izvrše pokušaj suicida, kao i da je efekat izloženosti tradicionalnom i elektronskom nasilju kumulativan, u smislu povećavanja rizika za suicidalnu ideaciju i ponašanje [7].

Pokazano je, dakle, da je digitalno nasilništvo prevalentno i povezano sa različitim oblicima psihopatoloških ispoljavanja, kao što su i tradicionalni oblici vršnjačkog nasilja. U kakvom međusobnom odnosu oni stoje? Rezultati meta-analize koja je obuhvatila 80 studija koje su se bavile zastupljenošću i oblicima ispoljavanja različitih vrsta vršnjačkog nasilja, pokazali su da su prevalence tradicionalnih oblika nasilja oko dva puta veće nego elektronskog nasilja [11]. Pored ovoga, tradicionalni i elektronski oblici vršnjačkog nasilja su umereno povezani ($r=0.40$) i na planu bihevioralnih ispoljavanja imaju više sličnosti nego razlika, a veoma mali broj dece izložene vršnjačkom nasilju je izloženo digitalnom nasilju kao jedinom obliku [11]. *U čemu su onda specifičnosti digitalnih oblika nasilja?* U prvom redu, u doživljaju

anonimnosti (i realno visokom stepenu anonimnosti) nasilnika, kao i odloženoj gratifikaciji za nasilništvo; potom u stalnoj dostupnosti žrtve i mogućnosti da se u nasilništvo nad njom uključi veći broj osoba, kao i zbog brzog širenja informacija [8,11].

Zaključak

Danas, više nego ikada deca trpe različite vidove nasilja. Iako je podignuta društvena svest o potrebi zaštite dece kako od klasičnog tako i digitalnog nasilništva, broj žrtava različitih vidova zlostavljanja (pa tako i vezane psihopatologije) beleže ogroman porast. Čija uloga je u tome najveća? Porodice da obuču decu o bezbednom korišćenju interneta ili škole da edukuje đake u tom pravcu, policije i pravosuđa da isprati žrtve i nasilnike ili pak stručnjaka za mentalno zdravlje da ih uspešnije leči? Gde počinje a gde se završava ova komplikovana petlja? Čini se da je na svima nama odgovornost uključivanja i formiranja multidisciplinarnih timova vezanih najpre za školski sistem jer se tu najveći broj slučajeva registruje.

Jer, podsetimo se:

- Vršnjačko zlostavljanje ima nepovoljne efekte na mentalno zdravlje nezavisno od drugih faktora rizika.
- Žrtve nasilja i nasilnici, u celini, imaju povišeni rizik za suicidalnu ideaciju i ponašanje.
- Između tradicionalnih i elektronskih formi nasilja postoji značajan stepen preklapanja.
- Najvažniji faktor u ublažavanju posledica vršnjačkog zlostavljanja je rano prepoznavanje i intervencija.

BULLYING AND MENTAL HEALTH

Olivera Aleksić Hil, Marko Kalanj

Institute of Mental Health, Belgrade, Serbia

Abstract: The paper presents an overview of recent findings from several major cohort studies and meta-analyses related to the long-term effects of bullying on mental health. Exposure to bullying is associated with the risk of developing various psychiatric disorders, primarily anxiety and depression disorders, as well as reporting suicidal ideation and behavior, regardless of other risk factors, with the worst mental health outcomes for those in the category of bully / victims. Further, the paper presents a review of recent data from our population on the use of digital technology, the risks and the frequency of cyberbullying among children. The use of digital technologies is widespread among children and adolescents, and with age the frequency of use increases, and thus the degree of exposure to cyberbullying - from a third of junior primary school pupils to two-thirds of high school students. The adverse effects of cyberbullying on mental health are comparable with the effects of classical, traditional forms of bullying, and there is a significant degree of overlap between these two categories of bullying.

Key words: *bullying, cyberbullying, school bullying*

Literatura:

1. Olweus D. Bullies on the playground: The role of victimization. Children on playgrounds: Research perspectives and applications. 1993:85-128.
2. Popadić, D. Nasilje u školama, Beograd, Institut za psihologiju, 2009.
3. Smith PK, Slee P, Morita Y, Catalano R, Junger-Tas J, Olweus D, editors. The nature of school bullying: A cross-national perspective. Psychology Press; 1999.
4. Lereya ST, Copeland WE, Zammit S, Wolke D. Bully/victims: a longitudinal, population-based cohort study of their mental health. European child & adolescent psychiatry. 2015 Dec 1;24(12):1461-71.
5. Lereya ST, Copeland WE, Costello EJ, Wolke D. Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: two cohorts in two countries. The Lancet Psychiatry. 2015 Jun 1;2(6):524-31.
6. Wolke D, Lereya ST. Long-term effects of bullying. Archives of disease in childhood. 2015 Sep 1;100(9):879-85.
7. Katsaras G, Vouloumanou E, Kourlaba G, Kyritsi E, Evagelou E, Bakoul, C. Bullying and Suicidality in Children and Adolescents Without Predisposing Factors: A Systematic Review and Meta-analysis. Adolescent Research Review. 2018 3. 193-217. 1
8. Kuzmanović D, Lajović B, Grujić S, Medenica G. Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje, Beograd, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; i Pedagoško društvo Srbije; 2016
9. Popadić D, Kuzmanović D. Mladi u svetu interneta, Beograd, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; 2016.
10. Kowalski RM, Giumetti GW, Schroeder AN, Lattanner MR. Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. Psychological bulletin. 2014 Jul;140(4):1073.
11. Modecki KL, Minchin J, Harbaugh AG, Guerra NG, Runions KC. Bullying prevalence across contexts: A meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. Journal of Adolescent Health. 2014 Nov 1;55(5):602-11.

Dr Olivera ALEKSIĆ HIL, dečji psihijatar, Institut za mentalno zdravlje, Beograd, Srbija

Olivera ALEKSIC HIL, MD, child psychiatrist, Institute of Mental Health, Belgrade, Serbia

Email: o.alexix@gmail.com